

The background of the entire cover is a close-up, warm-toned photograph of a person's hands and face. The person is holding a large, open book and writing with a quill pen on one of the pages. The lighting is soft and focused on the hands and the book, creating a sense of intimacy and historical significance. The person's face is partially visible in the upper left corner, looking down at the book.

MARTIN PUCHNER

Svět ve slovech

aneb O síle příběhů
utvářet národy, historii
a civilizaci

Host

„Svět ve slovech přesvědčivě dokazuje, že psaní bylo v mnoha zásadních historických okamžicích důležitější, než bychom si mohli myslet.“

Financial Times

MARTIN PUCHNER

Svět ve slovech

MARTIN PUCHNER

Svět ve slovech

aneb O síle příběhů
utvářet národy, historii
a civilizaci

Brno 2019

Copyright © 2017 by Martin Puchner

All rights reserved

Translation © Petra Johana Poncarová, 2018

Czech edition © Host — vydavatelství, s. r. o., 2019 (elektronické vydání)

ISBN 978-80-7577-757-7 (Formát PDF)

ISBN 978-80-7577-758-4 (Formát ePub)

ISBN 978-80-7577-759-1 (Formát MobiPocket)

Věnováno
Amandě Claybaughové

OBSAH

Úvod	VYCHÁZEJÍCÍ ZEMĚ	11
Kapitola 1	KNIHA, KTEROU SI ALEXANDR VELIKÝ DÁVAL POD POLŠTÁŘ	27
Kapitola 2	KRÁL VEŠKERENSTVA: GILGAMEŠ A AŠŠURBANIPAL	47
Kapitola 3	EZDRÁŠ A STVOŘENÍ SVATÉHO PÍSMÁ	67
Kapitola 4	UČENÍ BUDDHY, KONFUCIA, SÓKRATA A JEŽÍŠE	83
Kapitola 5	PANÍ MURASAKI A <i>PŘÍBĚH PRINCE GENDŽIHO</i> : PRVNÍ VELKÝ ROMÁN V DĚJINÁCH	117
Kapitola 6	TISÍC A JEDNA NOC SE ŠEHEREZÁDOU	139
Kapitola 7	GUTENBERG, LUTHER A NOVÁ VEŘEJNOST FORMOVANÁ TISKEM	161
Kapitola 8	<i>POPOL VUH</i> A MAYSKÁ KULTURA: DRUHÁ, NEZÁVISLÁ LITERÁRNÍ TRADICE	187
Kapitola 9	DON QUIJOTE A PIRÁTI	209

Kapitola 10	BENJAMIN FRANKLIN: MEDIÁLNÍ PODNIKATEL V REPUBLICE VZDĚLANCŮ	227
Kapitola 11	SVĚTOVÁ LITERATURA: GOETHE NA SICÍLII	247
Kapitola 12	MARX, ENGELS, LENIN, MAO: ČTENÁŘI <i>KOMUNISTICKÉHO MANIFESTU</i> , SPOJTE SE!	267
Kapitola 13	ANNA ACHMATOVOVÁ A ALEXANDR SOLŽENICYN: LITERATUROU PROTI SOVĚTSKÉMU SVAZU	287
Kapitola 14	<i>EPOS O SUNĎATOVÍ A ZÁPADOAFRIČTÍ BARDI</i>	305
Kapitola 15	POSTKOLONIÁLNÍ LITERATURA: DEREK WALCOTT, BÁSNÍK KARIBIKU	321
Kapitola 16	Z BRADAVIC DO INDIE	341
Poděkování		355
Poznámky		357
Seznam vyobrazení		394
Rejstřík		398

Úvod

VYCHÁZEJÍCÍ ZEMĚ

Občas se pokouším představit si svět bez literatury. V letadlech bych postrádal knihy. Knihkupectví a knihovny by měly spoustu volných regálů (a moje vlastní police by už nepřetékały). Nakladatelský průmysl by neexistoval v podobě, v jaké ho známe dnes, stejně jako firma Amazon, a když bych v noci nemohl spát, neměl bych na nočním stolku nic, čím bych se zabavil.

Výše uvedené situace by sice byly politováníhodné, ale pouze naznačují, o co všechno bychom přišli, kdyby nikdy nevznikla literatura a příběhy se předávaly pouze ústně a nebyly zapsány. Takový svět si téměř nelze představit.

Naše představy o dějinách, o vzestupu a pádu říší a národů, by byly naprosto odlišné. Nezrodila by se většina filozofických a politických názorů, protože by neexistovala literatura, z níž by mohly vzejít. A společně se svatými knihami by zmizela téměř všechna náboženská přesvědčení, která jsou v nich vyjádřena.

Literatura není určena pouze knihomolům. Od doby, kdy se před téměř čtyřmi tisíci lety objevila, ovlivňuje životy většiny lidí na Zemi.

To zjistili i tři astronauti na palubě lodi Apollo 8.

„Apollo 8, čeká vás vstup na translunární dráhu. Přepínám.“¹

„Rozumím. Vstupujeme na translunární dráhu.“

Na konci roku 1968 už nebyly oblety Země žádnou novinkou. Nejnovější americká mise, nazvaná Apollo 8, strávila na oběžné dráze Země dvě hodiny a dvacet sedm minut. Nedošlo k žádným větším nehodám. Frank Frederick Borman II., James Arthur Lovell Jr. a William

Alison Anders byli přesto nervózní. Jejich loď měla zanedlouho provést nový manévř, který by ji navedl na translunární dráhu.² Odklání se od Země a připravovali se na okamžik, kdy měli být vystřeleni přímo do vesmíru. Cílem jejich cesty byl Měsíc. Každou chvíli měli nabrat rychlost 38 957,39 kilometrů za hodinu a pohybovat se rychleji než kdokoli jiný v dějinách lidstva.

Úkol Apolla 8 byl poměrně prostý. Astronauti se nechystali přistát na Měsíci, dokonce ani neměli na palubě přistávací modul. Posádka se měla podívat, jak Měsíc vypadá, identifikovat vhodné místo pro přistání během následující mise Apollo a přivést fotografie a filmy jako podklady pro další výzkum.

Translunární vlet, manévř, který měl jejich loď donést k Měsíci, postupoval podle plánu. Apollo 8 zrychlilo a vrhlo se do kosmu. Čím dále astronauti letěli, tím lepší výhled měli na to, co do té doby nikdo nespatriil: na Zemi.

Borman přerušil hlášení a vyvolával jména pevninských ploch, které se objevovaly pod nimi: Florida, mys Horn, Afrika.³ Viděl je všechny najednou. Borman jako první člověk spatřil Zemi coby kouli. Anders pořídil fotografii, která zachytila nový pohled: Zemi vycházející nad měsíčním povrchem.

Země se zdála být čím dál menší a Měsíc čím dál větší a astronautům se nedařilo zachytit vše fotoaparátem. Základna na Zemi si uvědomila, že se posádka bude muset spolehnout na mnohem jednodušší technologii: na mluvené slovo. „Rádi bychom, abyste nám poskytli co nejpodrobnější popis, jako básníci.“⁴

Na to, aby se stali básníky, výcvik astronauty nepřipravil, a pro tento úkol tedy neměli žádné zvláštní předpoklady. Nemilosrdným výběrovým procesem NASA prošli proto, že byli špičkoví stíhačí piloti a měli jisté povědomí o raketovém inženýrství. Anders po absolvování Námořní akademie vstoupil do letectva, kde sloužil jako pilot záchranného stíhacího letounu na velitelství vzdušné obrany v Kalifornii a na Islandu. Ale teď potřeboval najít slova — správná slova.

Fotografie Země
vycházející nad Měsícem
pořízená členem posádky
Apolla 8 Billesem Andersem
24. prosince 1968,
všeobecně známá jako
„Earthrise“ (Vycházející
Země)

Zvolil si „měsíční východy a západy slunce“. „V jejich záři obzvlášť vyniká strohost a drsnost terénu,“ prohlásil, „a dlouhé stíny podtrhují místní reliéf. Je těžké se dívat na velmi jasný povrch, přes který právě teď přelétáme.“⁵ Anders vykresloval neúprosný obraz jasného světla dopadajícího na tvrdý měsíční povrch, které vrhá přesné stíny — možná mu v tu chvíli pomohly jeho zkušenosti pilota záhytného stíhače, který létá za každého počasí. V ten okamžik se stal básníkem navazujícím na velkou americkou imagistickou tradici. Tento styl se k popisu něčeho tak neúprosného a zářivého, jako je Měsíc, hodil dokonale.

Lovell také studoval na Námořní akademii a poté vstoupil do námořnictva. Stejně jako ostatní i on prožil většinu života na leteckých základnách. Ve vesmíru projevil zálibu v jiném druhu poezie než Anders: zvolil si směr oslavující vznešenost a velkolepost. Poznamenal, že „ohromná osamělost Měsíce vzbuzuje v člověku posvátný úžas“.⁶ Mnozí filozofové v dějinách přemýšleli o posvátném úžasu, který dokáže v lidech vyvolat příroda: vodopády, bouře a vůbec všechno,

co je velkolepé — příliš velkolepé na to, aby se to dalo úhledně postihnout a zarámovat. Tito myslitelé si však nedokázali představit, jaké to bude ve vesmíru. Vesmír pro ně byl vrcholným příkladem vznešena, setkáním s nekonečností, která může člověka každou chvíli zastínit a rozdrtit, a proto budí posvátnou hrůzu. V porovnání s vesmírem si připadali nicotní. Přesně jak předvíдали, vzbudila tato zkušenost v Lovellovi lásku k bezpečnému domovu. „Člověk si tady uvědomí, co všechno doma na Zemi má. Země se odsud jeví jako velkolepá oáza uprostřed ohromné rozlohy vesmíru.“⁷ Doktor Werner von Braun, který pro program Apollo 8 sestrojil raketu, mu jistě rozuměl. S oblibou totiž říkával, že vědec, který se zabývá vesmírnou technikou, je inženýr milující poezii.⁸

Nakonec byl na palubě velící důstojník Borman. Ten po absolvování Vojenské akademie Spojených států ve West Pointu vstoupil do letectva a stal se stíhacím pilotem. Na palubě Apolla 8 se projevil coby výmluvný komentátor: „Byl to ohromný, osamělý, hrozivý způsob existence, záplava nicoty.“⁹ Osamělost, hrozivost, existence, nicota: to znělo, jako by Borman v mládí vysedával na levém břehu Seiny a četl Sartra.

Tři astronauti se proměnili ve vesmírné básníky a dorazili do cíle: začali kroužit kolem Měsíce. Při každém obletu zmizelo Apollo v místech, kde předtím nikdo nebyl, a pokaždé ztratilo rádiové spojení se Zemí. V texaském Houstonu, kde se nacházelo ústředí zemské základny, si po celých padesát minut, což byla doba, po kterou se spojení přerušilo poprvé, všichni okusovali nehty nervozitou. „Apollo 8, tady Houston. Přepínám.“ „Apollo 8, tady Houston. Přepínám.“ Základna dál vysílala do vesmíru rádiové vlny, ale bez odezvy. Poprvé, podruhé, potřetí, počtvrté, popáté, pošesté. Vteřiny a minuty plynuly. A pak, na sedmý pokus, se dočkala odpovědi: „Pokračujte, Houstone. Tady Apollo 8. Všechno palivo spáleno.“ Personálu základny se slyšitelně ulevilo a ozvalo se zvolání: „Jsme tak rádi, že jste zase na příjmu!“¹⁰

Po dalších patnáct hodin astronauti neustále mizeli a znovu se objevovali, měnili pozici, manévrovali návratovou kabinou, snažili se trochu vyspat a připravovali se na zpáteční let na Zemi. Aby unikli přitažlivosti Měsíce a získali dostatečnou rychlost k návratu domů, museli odpálit raketu z tmavé strany a bez rádiového spojení. Měli pouze jeden pokus: pokud by selhal, obíhali by kolem Měsíce až do konce života.

Ještě než náročný manévr zahájili, chtěli k Zemi vyslat speciální poselství. Borman si je předem přepsal na nehořlavý kus papíru, a dokonce ostatní přiměl, aby si přednes nacvičili. Ne všichni členové posádky však sdíleli jeho nadšení. Ještě před vysíláním Anders prohlásil: „Můžu se podívat na ten... ten leták?“¹¹ „Na co že se to chceš podívat, Bille?“ opáčil Borman poněkud pasivně agresivním tónem. Velitel si nepředstavoval, že posádka bude o nadcházejícím vystoupení mluvit podobným způsobem. „Na to, co máme číst,“ odpověděl Anders o něco opatrněji. Borman to nechal být. Teď už záleželo jenom na čtení samotném. Vrátili se z odvrácené strany Měsíce a základem oznámili: „Posádka Apolla 8 by ráda poslala vzkaz všem lidem na Zemi.“¹² A pak přečetli své poselství, ačkoliv oproti plánu měli zpoždění a stále na ně čekal nebezpečný poslední odpal a cesta zpátky na Zemi, kde lidé právě oslavovali Štědrý večer. Začal vesmírný imagista Anders:

Na počátku stvořil Bůh nebe a zemi. Země byla pustá a prázdná a nad propastnou tůň byla tma. Ale nad vodami vznášel se duch Boží. I řekl Bůh: „Buď světlo!“ A bylo světlo. Viděl, že světlo je dobré, a oddělil světlo od tmy.¹³

Po něm četl Lovell:

Světlo nazval Bůh dnem a tmu nazval nocí. Byl večer a bylo jitro, den první. I řekl Bůh: „Buď klenba uprostřed vod a odděluj

vody od vod!“ Učinil klenbu a oddělil vody pod klenbou od vod nad klenbou. A stalo se tak. Klenbu nazval Bůh nebem. Byl večer a bylo jitro, den druhý.

Ted' byl na řadě Borman, ale ten měl plné ruce. „Podržíš mi ten fotoaparát?“ požádal Lovella. Jakmile měl velitel obě ruce volné, papír popadl a přečetl:

I řekl Bůh: „Nahromadte se vody pod nebem na jedno místo a ukaž se souši!“ A stalo se tak. Souš nazval Bůh zemí a nahromaděné vody nazval moři. Viděl, že to je dobré.

Na Zemi je poslouchalo pět set milionů lidí a byli uchvázeni. Poselství z Apolla 8 se stalo nejpopulárnějším živým vysíláním v dějinách světa.

Leckdo pochyboval o tom, zda je nutné posílat lidi na Měsíc. Pro mnoho účelů by stačila sonda bez posádky vybavená kamerami a dalšími vědeckými přístroji. NASA mohla také použít šimpanze — jako při předchozích misích. První americký kosmonaut se jmenoval Ham a byl to odchycený kamerunský šimpanz, kterého prodali americkému letectvu. Než se do kosmu dostali Rusové a Američané, podívala se tam celá malá ZOO, tak trochu jako k záhubě odsouzená Noemova archa: šimpanzi, psi, želvy.

Třebaže lidská posádka Apolla možná nepřispěla k velkému posunu ve vědě, rozhodně se zasloužila o literaturu. Šimpanz Ham by se býval nedokázal o postřehy z vesmíru podělit. Nepokusil by se skládat poezii. Nenapadlo by ho přečíst citát z bible, který nečekaně přesně vyjádřil, jaké to je, opustit oběžnou dráhu Země a vylétnout přímo do vesmíru. Když astronauti pozorovali východ Země, ocitli se v ideální situaci, kdy mohli přečíst nejvlivnější mýtus o stvoření, který kdy lidstvo vymyslelo.

Nejdokladnějším aspektem čtení z bible na palubě Apolla 8 zůstává to, že k němu přikročili lidé bez literárního vzdělání, kteří se ocitli v neobvyklé situaci a k vyjádření svých zkušeností použili vlastní slova i slova prastarého textu. Tito tři astronauti mi připomínají, že nejdůležitějšími protagonisty v příběhu literatury nemusejí nutně být profesionální spisovatelé. Při svém výzkumu jsem se setkal s nečekaně pestrá skupinou hrdinů — od mezopotámských účetních a negramotných španělských vojáků až po právníka ze středověkého Bagdádu, mayského povstalece z jižního Mexika či piráty z bažin v Mexickém zálivu.

Nejdůležitějším poselstvím Apolla 8 však zůstává vliv ustavujících textů, například bible, tedy textů, které v průběhu času získaly moc a význam a nakonec se staly zdrojem kódů pro celé kultury — tyto texty lidem říkají, odkud pocházejí a jak by měli žít. Na ustavující texty často dohlíželi kněží, kteří je ukotvili v samém středu říší a národů. Králové tyto texty podporovali, protože si uvědomovali, že příběh může ospravedlnit dobovačné války a vytvořit v zemi kulturní soudržnost. Ustavující texty původně vznikly jen na několika málo místech, ale v důsledku jejich rozšíření a také vlivem nově vytvořených textů se zeměkoule začala podobat mapě rozdělené na základě literatury — podle ustavujících textů, které dominují příslušné oblasti.

Vzrůstající moc ustavujících textů způsobila, že literatura stala se středu mnoha konfliktů včetně většiny náboženských válek. Dokonce i v moderní době čekal Franka Bormana, Jamese Lovella a Williama Anderse po návratu na Zemi soudní spor, který vyvolala Madalyn Murray O'Hairová, žena veřejně se hlásící k ateismu, která se prostřednictvím soudu domáhala toho, aby se NASA v budoucnosti zdržela „předčítání ze sektářské křesťanské bible... ve vesmíru a při všech aktivitách souvisejících s kosmickými lety“.¹⁴ O'Hairová si byla vědoma formujícího vlivu ustavujících textů a tento vliv se jí nezamlouval.

Nebyla přitom jediná, kdo v souvislosti s předčítáním z bible vyjádřil pochybnosti. Zatímco Borman kroužil kolem Měsíce, dostával ze základny v Houstonu pravidelný výběr zpráv, takzvaný Mezihvězdný zpravodaj. Dozvěděl se tak, že Kambodža propustila americké vojáky, a zjistil také, jaký byl osud lodi *Pueblo*, plavidla amerického námořnictva, které ten rok zajala Severní Korea.

Lod' *Pueblo* figurovala na titulní straně Mezihvězdného zpravodaje každý den. Tyto zprávy měly Bormanovi neustále připomínat, že se v kosmu ocitl proto, aby svobodný svět vyhrál závod se Sovětským svazem a s komunistickým režimem o dobytí Měsíce. Mise Apollo 8 byla součástí studené války a studená válka byla do značné míry válkou ustavujících textů.

Sovětský svaz vycházel z myšlenek vyjádřených v mnohem novějším textu, než byla bible. *Komunistický manifest*, který sepsali Karel Marx a Friedrich Engels a který horlivě četli V. I. Lenin, Mao Ce-tung, Ho Či Min i Fidel Castro, byl tenkrát starý pouhých sto dvacet let, ale snažil se soutěžit se staršími ustavujícími texty typu bible. Když Borman plánoval čtení z knihy Genesis, musel přitom jistě myslet na prvního člověka v kosmu, na sovětského astronauta Jurije Gagarina. Gagarin si s sebou do vesmíru nevzal *Komunistický manifest*, ale zjevně se inspiroval jeho myšlenkami, neboť po triumfálním návratu na Zemi pronesl: „Rozhlížel jsem se, jak jsem nejlépe uměl, ale Boha jsem tam nikde neviděl.“¹⁵ Ve vesmíru zuřila bitva myšlenek a knih. Gagarin sice Bormanu na cestě do vesmíru předběhl, ale ten ho zase porazil použitím mocnějšího ustavujícího textu.

Předčítání z knihy Genesis na palubě Apolla 8 svědčí také o významu kreativních technologií, které za vzestupem literatury stojí. Tyto technologie byly vynalezeny v různých částech světa a spojily se teprve postupem času. Borman si opsal úryvky z knihy Genesis pomocí abecedy, což je neefektivnější písemný kód, původem z Řeka. Napsal si je na papír, což je praktický materiál, který se zrodil v Číně a do Evropy a Ameriky doputoval přes arabský svět. Opsal si je

z bible, která byla svázaná do podoby knihy — a kniha je zase užitečný římský vynález. Stránky v knize byly vytištěné a knihtisk vynalezli Číňané a dále ho rozvinuli vynálezci ve střední Evropě.

Literatura se ovšem zrodila teprve ve chvíli, kdy se vyprávění příběhů protnulo se psaním. V orálních kulturách existovalo vypravěčství, na které se vztahovala různá pravidla a které sloužilo různým účelům. Jakmile se však vypravěčství spojilo s písmem, objevila se nová síla — literatura. Vše, co následovalo, celé dějiny literatury, začalo ve chvíli tohoto protnutí. To znamená, že abych mohl vyprávět příběh literatury, musel jsem se zaměřit jak na vypravěčství, tak na vývoj kreativních technologií, jako jsou abeceda, papír, kniha a tisk.

Vývoj vypravěčství a technologií písma se neubíral vždy přímou cestou. Písmo samotné bylo vynalezeno přinejmenším dvakrát: jednou v Mezopotámii a podruhé na americkém kontinentu. Indičtí kněží odmítali zapisovat posvátné příběhy, protože se báli, že nad nimi ztratí moc. Podobné obavy sdíleli i západoafričtí bardí, kteří žili o dva tisíce let později a na jiné straně světa. Egypťští písáři písmo přijali, ale snažili se je uchovat v tajnosti v naději, že si podrží sílu literatury jen pro sebe. Charismatictí učitelé jako Sókratés odmítali psát a bouřili se proti myšlence ustavujících textů a jejich moci i proti technologiím písma, které umožnily jejich vznik. Některé pozdější vynálezy byly přijaty jen zčásti — například arabští učenci začali používat čínský papír, ale o další čínský vynález, tedy tisk, zájem nejevili.

Vynálezy související s písmem s sebou často nesly nečekané vedlejší jevy. Zachování starých textů znamenalo, že jazyk, jímž byly psány, lze uměle udržet při životě. Od té doby se studenti učí mrtvé jazyky. Některé texty byly prohlášeny za svaté, což vyvolalo nelítostné spory a války mezi čtenáři různých svatých písem. Nové technologie občas vedly k válce mezi různými druhy nosičů — jedním případem je i bitva mezi tradičním svitkem a novější knihou v prvních stáletích našeho letopočtu, kdy křesťané postavili své svaté knihy proti

hebrejským svitkům, nebo když později španělští dobrodruhové použili tištěné bible proti ručně vytvářeným mayským svatým knihám.

Jak se mi v mysli pomalu utvářel příběh literatury v širších souvislostech, představoval jsem si ho rozdělený do čtyř fází. V první fázi sehrály hlavní roli malé skupinky písařů, kteří se jako jediní naučili složité rané systémy písma, a tím pádem ovládali texty, jež nasbírali od vypravěčů — sem patří například *Epos o Gilgamešovi*, hebrejská bible a Homérovy eposy *Ílias* a *Odyssea*. Vliv těchto ustavujících textů narůstal, ale později, ve druhé fázi, je zpochybnili charismatičtí učitelé jako Buddha, Sókratés a Ježíš, kteří odmítli vliv kněží a písařů a jejichž následovníci vyvinuli nové styly psaní. Začal jsem o těchto živých textech přemýšlet jako o literatuře učitelů.

Ve třetí fázi literatury se začali objevovat individuální autoři, kteří tvořili s podporou vynálezů usnadňujících psaní. Tito autoři zpočátku pouze napodobovali starší texty, ale odvážnější spisovatelé jako Japonka Murasaki Šikibu a Španěl Miguel de Cervantes brzy začali vytvářet nový typ literatury, a to především romány. Nakonec ve čtvrté fázi dalo všeobecně rozšířené užívání papíru a knihtisku vzniknout masové produkci a masové gramotnosti a s nimi souvisejícím fenoménům, jako jsou noviny a časopisy nebo nové texty typu autobiografie Benjamína Franklina či *Komunistický manifest*.

Tyto čtyři fáze i příběhy a vynálezy, které je umožnily, společně stvořily svět formovaný literaturou. Je to svět, v němž očekáváme, že náboženství budou založena na knihách a národy na textech, svět, v němž běžně hovoříme s hlasy z minulosti a představujeme si, že můžeme oslovit čtenáře v budoucnosti.

Borman a jeho posádka bojovali v literární studené válce pomocí starého textu a také používali staré technologie: knihu, papír a tisk. Ale v jejich kabině se nacházely i nové nástroje: počítače, které byly zmenšené tak, aby se vešly do kabiny Apolla 8. Nedlouho